

ДИНАМІКА ЧИСЕЛЬНОСТІ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В к. XVIII-I-пол. XIX СТОЛІТТЯ

Після приєднання до Російської імперії у кінці XVIII століття Північного Причорномор'я, виникла нагальна потреба у його заселенні та освоєнні. Основною ознакою цього процесу стало заснування та швидкий розквіт нових міст. Поява їх носила не лише стихійний характер, але й була наслідком державного плану, який передбачав їх військово-адміністративну та торговельну необхідність. До цього часу на території Запоріжжя міст взагалі не було. Лише в більш південних регіонах єдиним містом був Ростов, який знаходився у досить жалюгідному стані. Азов і Таганрог до 1769 року взагалі були розрушені і залишені мешканцями. Та вже після I-ої російсько-турецької війни (1768-1774 рр.) починається їх відбудова і вже в 80-ті роки ці містаблизились до рівня економічно-розвинутих. Поруч із розбудовою старих з'явилися і нові міста. За короткий відрізок часу: з 1775 по 1782 роки в Причорномор'ї їх стало більше 10¹. І хоч спочатку більшість з них носила військовий характер і своєю появою завдячувала фортецям чи оборонним лініям, уряд сприяв і будівництву адміністративних

та торгово-економічних центрів. Таким чином всі новопобудовані міста можна умовно розбити на 3 групи: адміністративні центри, найбільші з яких: Катеринослав, Новомосковськ, Павлоград, Кременчук, Вознесенськ; торговельні міста - Одеса, Таганрог, Євпаторія, Феодосія; воєнні - Бахмут, Олександрівськ, Очаків, Єлизаветград, Керч; промислово-торгові - Херсон, Нахичевань, Маріуполь, Нікополь тощо².

Протягом I-ої половини XIX століття спостерігається швидке зростання міст в цілому і на 1859 рік їх чисельність становить 52³. Уряд в значній мірі сприяв їх заселенню. Переселенці заохочувались цілим рядом пільг, які приваблювали як населення імперії, так і іноземних колоністів⁴. П.Херліхі стверджує, що збіглих селян-кріпаків не повертали їх панам, якщо вони поселялись на південноукраїнських землях⁵. Шукачів кращої долі вабили перш за все причорноморські порти, де вони легко могли знайти собі роботу. Швидке зростання населення можна спостерігати на прикладі ряду міст, зокрема Херсону. О.І.Дружиніна звертає увагу на той факт, що в 1782 році там проживало близько 10 тисяч чоловік, які приймали участь у будівництві міста, а вже на 1787 рік ця кількість збільшилась більш ніж вдвічі⁶. Цієї ж думки дотримується І.А.Скальковський, посилаючись на архівні та документальні дані⁷. Він звертає увагу, що населення міста було досить строкатим і крім українців та росіян сюди прибували іноземні колоністи: корсиканці, італійці, французи, австрійці тощо. Вже в 1784 році були закінчені роботи по створенню Чорноморського флоту, який складався з 12 лінійних кораблів 17 фрегатів. А протягом 1779-1826 років в місті побудовано 152 судна. Слід відзначити і розвиток торгівлі, зокрема хлібом. Так в 1792 році з Херсону за кордон відправлено 5 тисяч 338 пудів пшениці і муки, а через рік ця цифра зростає до 21 831 пуда⁸.

В 90-ті роки сталися значні зміни в соціально-економічному розвитку міста й зросла його роль як економічного центру.

Ще одним прикладом досить швидкого заселення може слугувати Миколаїв. В рік його заснування (1789) тут працювали 2,5 тисяч чоловік. Основною запорукою розвитку стало судобудівництво і торгівля. В 1791 році в місті, крім солдат і робітників, працюючих в судобудівництві, проживало 147 жителів, які мали 26 будинків. А вже через рік тут вже були: церква, магістрат, адміралтейство, училище, 158 будинків, 209 мазанок, 61 землянка. Постійно проживали тут 1 566 чоловік і тимчасово - 1 734⁹. А в 90-

ті роки Миколаїв стає центром судобудівництва і сюди з Херсону переселяються 5 тисяч майстрових 13 тисяч членів їх сімей¹⁰. З цього часу починається поступовий розквіт міста.

Досліджуючи історію Катеринослава, Д.І. Яворницький звернув увагу на ряд цікавих особливостей¹¹. Граф Потьомкін планував його саме так, щоб воно стало найпомпезнішим містом Новоросії, що в свою чергу викликало іронію у французького посла - графа Сегюра. Підстави для такого песимізму звичайно були. За відсутністю мосту через Дніпро протягом 7 років місто було взагалі малодоступним. Проте не зважаючи на всі негаразди, воно починає успішно розвивати свій економічний потенціал, що сприяє формуванню ринку робочої сили. В.Борисенко зазначає, що кількість робітних людей у Катеринославському намісництві протягом 1774-1789 років збільшилась у 15 разів, тоді як в Ужгороді за 1764-1855 роки лише у 4,5 разів¹². Замість тимчасового наймитування почався масовий відхід збіднілого люду на тривалі заробітки. І вже в 1800 році населення Катеринослава становило 2 634 чоловіка, не враховуючи більше 2 тисяч робітників суконної мануфактури¹³.

Та справжнім феноменом став розвиток чорноморського порту Одеси. Через рік після заснування (1795), його населення складало 2 349 чоловік, а в 1797 році воно збільшилось до 3 153 чоловік¹⁴. Це пояснюється зокрема і тим, що активна зовнішня торгівля приваблювала в місто вихідців з різних регіонів Російської імперії, в тому числі і збіглих кріпосних селян. Крім цього, російський уряд гостинно запрошував на південно-українські землі іноземних колоністів для скорішого їх освоєння. Тож уже в кінці XVIII століття біля 3-х тисяч селян-втікачів стали вільними жителями міста, а близько третини всього населення становили іноземці та мешканці без паспортів, що означало незаконний характер проживання¹⁵. Не дивно, що в місті протягом літа і осені знаходилась значна кількість некваліфікованих робітників, яких вабила високооплачувана робота в порту. Так, в 1815-1820 роках за перевезення товарів із порту на склад візник отримував 5-6 крб. в день, що більш ніж в 4 рази перевищувало звичайний щоденний заробіток¹⁶.

На початку XIX століття до Одеси переселилась і значна частина багатих купців, які заснували тут торгові дома і займались торгівлею хлібом. В місті розвивалась промисловість, яка потребувала робочої сили. Тож на 1803 рік кількість населення в місті зросла майже втричі і становила 9 тисяч чоловік¹⁷.

Слід зазначити, що в 1-й половині XIX століття відсоток міського населення від загальної його кількості на Україні як і в Росії був все ж низьким. Розвиток міст гальмувався рядом факторів. Це, перш за все, існування кріпосного права, обмежена кількість великих мануфактур, слабкий розвиток купецької промисловості тощо. Але на Півдні України спостерігається досить високий рівень урбанізації, перш за все за рахунок великих портових міст - Одеси, Миколаєва, Херсону.

Просліджувати зростання міського населення у зазначений період можна аналізуючи статистичні дані.

ДИНАМІКА ЧИСЕЛЬНОСТІ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ у 1835 - 1840 рр. XIX століття¹⁸

Губернії	1835 рік				1840 рік			
	Нас. (тис. чол.)	Кіль кість міст	Місь ке нас. (тис. чол.)	% мі сько го нас.	Нас. (тис. чол.)	Кіль кість міст	Місь ке нас. (тис. чол.)	% мі сько го нас.
1) Катерино- славська	777,4	7	43	5,5	870,1	9	55,7	6,4
2) Херсонська	822,8	9	122	14,8	842,4	12	149	17,7
3) Таврійська	521	15	69,8	13,3	572,2	12	121,4	21,2
Усього:	2121,2	31	234,8	11,2	2284,7	33	326,1	15,1

**Складено на основі даних: Ведомости о народонаселении по 8-ой народной переписи; статистическая таблица о состоянии городов Российской Империи - Санкт-Петербург, 1840.*

Протягом 5-ти років міське населення Південної України збільшилось на 913 тисяч чоловік, причому найбільш швидкий зріст спостерігається у Таврійській та Херсонській губерніях. Якщо в середньому по Україні відсоток міського населення становив 8,7%, то в південно-українських містах він досяг 15%. Причому найбільшими містами за чисельністю населення на 1840 рік були : Одеса - 60 тисяч чоловік, Севастополь - 41 тисяча чоловік, Миколаїв - 28,7 тисяч чоловік та Херсон - 22 тисячі. Для порівняння: чисельність населення найбільших міст Росії становила : Петербург

- 470 тисяч чоловік., Москви - 349 тисяч, Риги - 60 тисяч, Тули - 51,7 тисяч, Астрахані - 46 тисяч чоловік¹⁹.

На середину XIX століття продовжується тенденція до зростання міського населення. За даними 9-ої народної ревізії, його кількість збільшилась до 442,3 тисяч чоловік, що становило близько 14%²⁰. Найбільш густонаселеним містом залишається Одеса (104 тисячі чоловік), яка посідала 3-тє місце по кількості міського населення²¹.

Слід зазначити, що на Півдні України успішно розвивались не лише великі міста, але й цілий ряд містечок. Прикладом може слугувати містечко Нікополь Катеринославської губернії, де формувався ринок робочої сили. У 1860 році його населення складало 7 329 чоловік, в тому числі 1 256 міщан та 716 купців. Воно займалось, в основному, торгівлею та ремеслами²².

Важливим стратегічним та торговельним центром було містечко Каховка Херсонської губернії з населенням більше 7 тисяч чоловік²³.

Звертає на себе увагу той факт, що більшість міст мала досить низький благоустрій і недостатньо розвинуту промисловість. Але розширення їх функцій обумовило зростання економічного потенціалу. А значне збільшення чисельності міського населення протягом I-ої половини XIX ст. сприяло перетворенню міст у у промислові, адміністративні та культурні центри.

ПРИМІТКИ:

¹ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. - М, 1959. - С.77.

² Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья во 2-ой половине XVIII века - К. - 1984. - С.32-33.

³ ДАОО, ф.3. - оп.І, спр.50, арк.79.

⁴ ПС 3-Т.XVI - №12 099.

⁵ Herlihy P. Odessa : A histori. 1794 - 1914 - Harvard Ukrainian Research Institute/ 1986 - P.15.

⁶ Дружинина Е.И. Северное... - С.174.

⁷ Скальковский А. Херсон с1774 до 1794 года - С-П., 1836. - С.25.

⁸ Там же. - С.31.

⁹ ЗООИД. - 1850. - Т.2. - С.747.

¹⁰ Тимофеенко В.И. Города Северного... - С.140.

¹¹ Яворницький Д.И. История города Екатеринослава. - Дніпропетровськ - 1989. - С.87.

¹² Борисенко В.І. Курс української історії. - К., 1996. - С.334.

¹³ Історія міст і сіл УРСР. Дніпропетровська обл. - К. 1972. - С.64.

¹⁴ Смолянинов К. История Одессы. - Од. - 1853. - С.284.

¹⁵ Herlini P. Odessa : A history... - P.15.

¹⁶ Ципперштейн С. Евреи Одессы. История культуры, 1794-1881. - М., 1995. - С.36.

¹⁷ Історія міст і сіл УРСР. Одеська обл. - К., - С.86.

¹⁸ ДАОО ФЗ, оп.1, спр.50, арк. 66-68. Статистические таблицы о состоянии городов Российской Империи, составленные в статистическом отделении Совета Министерства Внутренних дел.- С-П, 1840. - С.12-13; 52-53; 67.

¹⁹ Мельник Л.Г. Міста України за всеросійським переписом 1840 року// УІЖ - 1889. - №12. - С.51, 52.

²⁰ ДАОО. - ФЗ, оп.1, спр.76., арк.20-30, 43-48; 18, 69; 1-16.

²¹ Історія міст і сіл УРСР. Одеська обл. - К. - 1972, С.86.

²² Чирков А. Містечко Никополь /Статист. описание/. - Листок РОПИТ - 1860. - С.380.